

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

ГОТРА Надія Володимирівна

УДК 372.888.33

**ФОРМУВАННЯ ПІЗНАВАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ УЧНІВ
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В 6 КЛАСІ
(НА МАТЕРІАЛІ ВИВЧЕННЯ ІМЕННИХ ЧАСТИН МОВИ)**

13.00.02 –теорія і методика викладання (української мови)

**А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук**

Київ – 2000

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному інституті імені Г.С.Сковороди, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, професор

Потапенко Олександр Іванович,

Переяслав-Хмельницький державний педагогічний інститут імені

Г. С. Сковороди,

завідувач кафедри методики викладання української мови та літератури.

Офіційні опоненти : доктор філологічних наук, професор

Плющ Марія Яківна,

Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, професор

кафедри української мови;

кандидат педагогічних наук, доцент

Остапенко Наталія Миколаївна,

Черкаський державний університет імені Б.Хмельницького,

завідувач кафедри методики та культури української мови.

Провідна установа – Херсонський державний педагогічний університет, кафедра українського мовознавства, Міністерство освіти і науки України, м. Херсон.

Захист відбудеться **“2” листопада 2000 р. о 17:30** на

засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.07 у Національному

педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул.Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова,9.

Автореферат розіслано **“1” жовтня 2000 р.**

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

Г.О.Козачук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження Демократичні перетворення, що відбуваються в суспільстві, потребують конкретних змін і в методиці навчання української мови. Наша молода держава вимагає активних і творчих людей, які мали б ґрунтовну теоретичну і практичну підготовку. Особливої ваги набуває вміння мислити, тобто вищленювати й аналізувати явища, помічати в них суттєве, самому робити певні висновки, давати оцінки й приймати своєчасні виважені рішення. У сучасному динамічному й складному світі для діяльності людини важлива не стільки сума знань, скільки вміння самому здобувати знання й користуватися ними доречно. До цього повинна готувати дітей сучасна школа. Найбільше сприяє розвитку мислення дітей вивчення рідної мови. Мова відбиває в собі все розмаїття світу, через неї дитина дістає найбільше знань про навколишній світ.

Однією з вирішальних умов оновлення навчального процесу в середній школі є розвиток пізнавальної активності учнів.

Пильна увага вчених, методистів до проблеми пізнавальної активності школярів у процесі навчання характерна для всіх періодів розвитку школи. Виникнення її відносять до “сократівських дискусій”. Дидактичні теорії Я.А.Коменського, Ж.-Ж.Руссо, І.Г.Песталоцці, А.Ф.Дистервега містили думки про необхідність розвитку пізнавальної активності в процесі навчання.

Значну увагу розвитку активності приділяли В.Г.Белінський, М.О.Добролюбов, М.Г.Чернишевський, К.Д.Ушинський, В.П.Вахтерев, П.Ф.Каптерев та інші мислителі, педагоги.

Ідея самостійного отримання знань на основі дослідження знайшла конкретне вираження в працях Б.В.Всесвятського, Н.Ф.Наталі, Б.Е.Райкова, К.П.Ягодовського, М.М.Шульмана.

Вагомий внесок у розвиток проблеми активності учнів належить В.О.Сухомлинському, П.М.Груздеву, Н.О.Половніковій.

Психологічні аспекти проблеми висвітлювались у працях Б.Г.Ананьєва, Д.М.Богоявленського, Л.С.Виготського, П.Я.Гальперіна, В.В.Давидова, Г.С.Костюка, В.А.Крутецького, Д.В.Вількеєва, Т.В.Кудрявцева, С.Л.Рубінштейна, Д.Б.Ельконіна, Л.М.Проколієнко та інших.

Важливу роль у розвитку розробки принципів, методів і форм навчання відіграли праці Ю.К.Бабанського, М.О.Данилова, Б.П.Єсіпова, Р.Б.Сроди, П.І.Підкасистого, І.Я.Лернера, М.І.Махмутова, І.Т.Огороднікова, М.М.Скаткіна, І.Ф.Харламова, А.М.Алексюка.

Проблема активізації навчання, зокрема питання виховання інтересу і пізнавальної потреби в школярів, розглядається в працях Л.І.Божович,

Ю.В.Шарова, Г.І.Щукіної.

Значну увагу розвитку пізнавальної активності приділяли Л.П.Арістова, Г.І.Шамова.

У цьому аспекті виняткова заслуга належить українським педагогам : Г.С.Сковороді, Б.Д.Грінченку, С.Ф.Русовій.

Великого значення проблемі активності приділяють сучасні методисти: О.Я.Савченко, Г.Ф.Денисовець, М.М.Шкільник, Л.В.Скуратівський, Г.В.Сирота, В.І.Лозова, В.В.Пилипчук, В.О.Онищук, І.О.Редьковець, І.І.Родак.

Загальні питання проблемного навчання, методів і прийомів мислительної діяльності досліджуються О.М.Біляєвим, В.Я.Мельничайком, М.І.Пентилюк, Г.Р.Передрій, О.С.Скорик, І.С.Олійником, В.К.Іваненко, Л.П.Рожило та ін. Проте всебічно обґрунтованої методичної теорії формування пізнавальної активності учнів поки що не створено. Низка питань теорії потребує подальшого дослідження , а саме: визначення складу пошукового змісту; вдосконалення системи пізнавальних завдань у процесі вивчення навчального матеріалу; розробки системи методів і прийомів пізнавальної діяльності, способів формування пізнавальної активності учнів тощо.

Недостатнє теоретичне опрацювання цих аспектів проблеми розвитку пізнавальної активності учнів визначило вибір теми дисертації :

“Формування пізнавальної активності учнів на уроках української мови в 6-му класі (на матеріалі вивчення іменних частин мови)”.

Об'єкт дослідження – процес засвоєння школярами основ науки про граматичну будову української мови на матеріалі вивчення іменних частин мови.

Предмет дослідження – система пізнавальних завдань і методика організації пошукової діяльності учнів.

Мета дослідження полягає в опрацюванні ефективної методики формування пізнавальної активності учнів на уроках української мови в 6 класі.

У процесі дослідження перевірялася така **гіпотеза** : розвиток пізнавальної активності учнів на уроках української мови буде ефективним, якщо в організації пошукової діяльності використовувати багатовимірну систему пізнавальних завдань, побудовану з урахуванням загальних методів і прийомів пошукової діяльності, освітніх цілей і критеріїв, що визначають мотиваційний потенціал завдань, рівнів пізнавальної активності школярів. Відповідно до поставленої мети і сформульованої гіпотези для дослідження були визначені **завдання** :

- 1) виявити рівень пізнавальної активності учнів;
- 2) визначити зміст пошукової діяльності учнів у процесі навчання української мови;

- 3) охарактеризувати типологію пізнавальних завдань;
- 4) розробити систему пізнавальних завдань з української мови і методику її використання в навчальному процесі в 6 класі під час вивчення іменних частин мови;
- 5) експериментально перевірити ефективність системи пізнавальних завдань і методику її використання на уроках української мови в процесі вивчення іменних частин мови;
- 6) запропонувати ефективну методику формування пізнавальної активності учнів на уроках української мови в 6 класі в процесі вивчення іменних частин мови.

Методологічною основою дослідження є положення про мову як засіб спілкування і пізнання світу, що зумовлює можливість формування пізнавальної активності учнів на основі включення в навчальний процес пізнавальних завдань, застосування діяльнісного підходу до процесу навчання мови.

Методологічний компонент дослідження передбачає цілеспрямований розвиток культури мислення в діалектичному зв'язку з культурою мовлення, створення умов для самопізнання й саморозвитку особистості і включає:

- 1) оволодіння узагальненими методами і прийомами мислительної діяльності;
- 2) усвідомлення учнями структури власної пізнавальної діяльності, особистісного покликання, вибору життєвої мети;
- 3) практичне засвоєння основних закономірностей української мови в процесах мовлення;
- 4) формування в процесі навчання учнів процедур творчої діяльності: самостійного переносу знань і вмінь у нову ситуацію, бачення структури об'єкта, його нової функції тощо.

Для вирішення поставлених завдань було використано такі **методи** дослідження:

- констатуючі зрізи;
- бесіди з учнями, вчителями;
- анкетування;
- педагогічне спостереження;
- педагогічний експеримент (констатуючий, навчальний, контрольний);
- кількісний і якісний аналіз експериментальних і контрольних показників.

Наукова новизна роботи полягає в розробці концепції формування пізнавальної активності шестикласників і створенні на її основі дидактичної системи діяльності вчителя української мови в цілісному

процесі навчання під час вивчення іменних частин мови.

Вперше в методиці навчання української мови запропоновано систему пізнавальних завдань, різнорідних взаємопов'язаних типологій, змістовий, організаційно-процесуальний і мотиваційний компоненти яких забезпечують засвоєння знань і розвиток пошукових і практичних умінь на доступному для учнів рівні. При цьому пізнавальні завдання складено на основі змісту курсу української мови, побудованого за структурно-систематичним принципом, що значно збільшує можливості організації самостійної пошукової діяльності учнів.

Теоретичне значення дослідження полягає в розробці системи пізнавальних завдань і методики її використання в навчальному процесі, які можуть творчо застосовуватись і в методиках формування пізнавальної активності під час вивчення інших шкільних дисциплін.

Практична цінність дослідження : опрацьована система пізнавальних завдань і запропонована методика їх використання з метою формування розумових і практичних умінь і навичок учнів, підвищення якості їх знань та інтересу до української мови як навчального предмета може бути використана в роботі над складанням програм, у написанні підручників і навчальних посібників з методики української мови для філологічних факультетів вищих навчальних закладів.

Вірогідність результатів дослідження забезпечується застосуванням комплексу методів, адекватних його меті та завданням; доцільно організованою експериментальною перевіркою в школах авторських методичних напрацювань і рекомендацій, якісним і кількісним аналізом отриманих даних.

Відповідно до поставлених завдань було визначено етапи і методику дослідження, яке проводилося поетапно протягом 1994 – 1999 рр.

На першому етапі роботи (1994 – 1995рр.) вивчалася психолого-педагогічна література з обраної теми; проведено теоретичний аналіз проблеми і пошуковий експеримент, метою якого було вивчення ступеня сформованості в шестикласників пізнавальної діяльності і їх ставлення до виконання завдань, які потребують самостійного пошуку; уточнено завдання дослідження.

На другому етапі (1995 – 1996 рр.) здійснено констатуючий і пошуковий експеримент, розроблено й апробовано систему пізнавальних завдань з рідної мови для 6 класу і методику їх упровадження в навчальному процесі ; складено програму і опрацьовано методику експериментального навчання, підготовлено методичні рекомендації, завдання та інші матеріали для формуючого експерименту.

Третій етап дослідження (1996 – 1997 рр.) присвячений організації та проведенню експериментального навчання в школах міст

Переяслава-Хмельницького, Обухова, Українки Київської області, Києва ,

Львова, Тернополя та в школах Івано-Франківської області. У процесі експерименту вносилися корективи в методику роботи, отримані результати поетапно аналізувались і узагальнювались. На четвертому етапі (1998 – 1999 рр.) здійснено опис експериментальної перевірки ефективності системи пізнавальних завдань і методики їх застосування в процесі формування пізнавальної активності школярів; узагальнено висновки дисертаційного дослідження, накреслено шляхи подальшого вивчення проблеми і впровадження отриманих результатів у практику навчання української мови.

Апробація роботи. Результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедр методики викладання української мови й літератури Переяслав-Хмельницького ДПІ імені Г.С.Сковороди та Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, методичних об'єднаннях і семінарах учителів Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей, на Всеукраїнських конференціях (1999р.).

СТРУКТУРА Й ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

Структура дисертації зумовлена метою дослідження та поставленими завданнями. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури й додатків.

У вступі обґрунтовується актуальність досліджуваної проблеми, визначаються об'єкт, предмет, мета, завдання дослідження і формулюється гіпотеза, розкривається теоретичне та практичне значення; наводяться дані про апробацію дослідження та шляхи впровадження його результатів у шкільну практику.

У першому розділі – “Дидактичні і методичні аспекти формування пізнавальної активності учнів” – проаналізовано педагогічну літературу, масовий і передовий досвід учителів в аспекті проблеми формування пізнавальної активності школярів, обґрунтовано основні компоненти пошукового змісту й методичні підходи до організації його засвоєння на уроках української мови.

У дослідженнях дидактів ставляться питання структури пізнавальної діяльності учня, розкриваються її внутрішні процеси, визначаються психолого-дидактичні засади. Проте єдиного погляду на визначення поняття “пізнавальна активність” у педагогічній літературі немає. Теорія формування пізнавальної активності, яка існує у вигляді окремих різнорідних концепцій, не набула ще цілісності й завершеності. Однак у методичних концепціях наявний ряд прийнятих більшістю вчених теорій і положень. Це стосується, зокрема, визначення суті та структури пізнавальної активності, її ролі в процесі навчання і формування особистих якостей школярів.

У психолого-педагогічних дослідженнях визначено різні рівні розвитку активності школярів. Доведено суттєве значення в розвитку пізнавальної активності проблемного навчання, логічних методів і прийомів пізнавальної діяльності, формування у школярів духовних потреб та пізнавальних інтересів шляхом застосування найефективніших форм навчальної роботи, методів навчання, індивідуалізації навчання.

У методиці рідної мови проведена значна робота в напрямі конкретизації ідей розвивального навчання: визначено основи розвиваючого потенціалу змісту шкільного курсу рідної мови, розроблено окремі типології проблемних ситуацій і пізнавальних завдань, способи їх вирішення, апробовано моделі застосування методів проблемного навчання, видано збірники пізнавальних завдань, вивчена роль програмованого навчання та алгоритмів у процесі формування в учнів практичних умінь і навичок. Частина вчителів намагається втілити в навчальний процес ряд ідей, розроблених лише на дидактичному рівні, але не висвітлених у методиці. І, як правило, вони досягають вищих результатів у навчанні та вихованні школярів, ніж ті, хто репрезентує масовий педагогічний досвід. У їхніх вихованців яскравіше виражена пізнавальна активність, їх знання відрізняються більшою усвідомленістю й гнучкістю виучуваного матеріалу, вищим рівнем сформованості умінь і навичок.

Аналіз педагогічного досвіду показав, що ідея розвитку пізнавальної активності учнів на уроках рідної мови ще не набула достатнього втілення, остаточно не опрацьована вона і на методичному рівні. Загалом у шкільній програмі загальнопедагогічна мета формування пізнавальної активності учнів як спеціальне завдання навчального процесу не ставиться. Більшість учителів відчують серйозні труднощі у виборі методів і прийомів, якими можна розвивати пізнавальну активність учнів на уроках української мови. Однак всебічно обґрунтованої методичної теорії формування пізнавальної активності поки що не створено. У багатьох наукових працях ставляться лише загальні завдання активізації мислення школярів, їх уміння недостатньо узагальнені, мало уваги приділяється розвитку пізнавальних мотивів учнів саме на уроках рідної мови, обмежено їх пошуковий зміст. При цьому розвивальний потенціал змісту навчального предмета знижується у зв'язку з розміщенням його за лінійно-систематичним принципом. Ціла низка важливих положень дидактичної теорії недостатньо конкретизована. Наприклад, система методів проблемного навчання подана лише у вигляді зразків її застосування на уроках рідної мови. Тому потребують подальшого дослідження такі питання, як: визначення складу пошукового змісту; удосконалення системи пізнавальних завдань у процесі вивчення навчального матеріалу; напрацювання з метою створення системи методів і прийомів пізнавальної діяльності, способів формування пізнавальної

активності учнів та інші.

У процесі дослідження на основі аналізу педагогічної літератури і практики вивчення рідної мови визначено пошуковий зміст, який становлять: цілеспрямованість, система провідних знань, способи навчання і контрольньо-оцінювальні процедури. Оскільки до основних структурних елементів пошукової діяльності входять мотиваційний, орієнтовний, змістово-операційний, вольовий і оцінювальний, то в процесі формування пізнавальної активності потрібно забезпечити оволодіння учнями всіма компонентами діяльності.

Мотиваційний компонент має на меті пробудити і закріпити в дітей позитивні емоції в процесі колективної навчальної діяльності, викликати інтерес, допитливість, бажання до самостійного розмірковування і, отже, сформуванню їх прагнення до пошукової діяльності.

Щоб забезпечити формування в учнів орієнтовного компонента діяльності, потрібно постійно розвивати вміння планувати й контролювати результати, передбачати, що потрібно для виконання завдання, визначати послідовність дій.

Формування змістово-операційного компонента загальної готовності до пошукової діяльності передбачає оволодіння системою провідних узагальнених знань про навчальний предмет, його структуру і способи навчання.

Ціннісно-вольовий компонент розвиває увагу, волю, емоційність дії.

Невід'ємною частиною пошукового змісту є також контрольньо-оцінювальні процедури, необхідні для спостереження за ходом діяльності. Здійснюються вони шляхом зіставлення результатів діяльності із завданням, що виконується. Цей компонент забезпечує самоуправління процесом навчання.

Важливою частиною пошукового змісту є навчальні вміння, з допомогою яких здійснюються пізнавальні акти. Вони формуються в процесі застосування пошукових методів: спостереження і його прийомів (аналізу й синтезу, зіставлення, виділення головного, узагальнення і систематизації, конкретизації, встановлення причиново-наслідкових зв'язків), експериментування, моделювання, формулювання висновків за аналогією, висунення й доведення гіпотези, мовного аналізу. З їх допомогою формуються також творчі й організаційні вміння.

Керівництво пошуковою діяльністю передбачає створення умов, які визначають етапи розумової діяльності школярів у потрібному напрямі: створення об'єктивної можливості для формування деяких структур і властивостей розумової діяльності.

Організація пошукової діяльності учнів здійснювалася нами з урахуванням принципу керівної діяльності вчителя. У ході дослідження реалізувалися різні підходи: діяльнісний, проблемний, диференційований,

індивідуальний та системно-структурний. Як способи реалізації цих підходів в організації пошукової роботи визначалися рівні пізнавальної активності школярів.

При діяльнісному підході у формуванні пізнавальної активності головна увага приділялася структурі навчального процесу. Це давало змогу оцінити діяльність кожного школяра з погляду укомплектованості її компонентів, накреслити й реалізувати план роботи для їх формування. Проблемний підхід давав змогу активізувати й розвивати внутрішні пізнавальні мотиви навчання школярів шляхом систематичного створення вчителем проблемних ситуацій, формувати в процесі вирішення проблем уміння й навички творчого засвоєння й застосування знань, перетворювати знання в переконання, збагачувати досвід творчої діяльності.

При диференційованому та індивідуальному підходах в організації навчальної діяльності серед школярів виділялися групи дітей і окремі учні, які відрізнялися рівнем пізнавальної активності. Кожна з груп та окремі учні отримували варіант завдання, який відповідав їхньому рівневі розвитку. Завдяки цьому значно збільшувалася кількість учнів, які займаються самотійною пізнавальною діяльністю на оптимальному для них рівні складності. Це підвищувало ефективність формування пізнавальної активності. Для реалізації цих підходів використовувалися трирівневі диференційовані пізнавальні завдання, які враховують рівень активності школярів у навчанні, а також завдання, розраховані на різний тип їх мислення.

Системно-структурний підхід забезпечував взаємозв'язок системи пізнавальних завдань, що містить у собі пошуковий зміст навчального предмета, системи проблемних методів навчання, що становлять собою основні способи керівництва навчальним процесом.

Головним засобом реалізації цих підходів у формуванні пізнавальної активності учнів слугувала система пізнавальних завдань, розроблена на навчальному матеріалі курсу української мови для 6 класу.

У другому розділі – “Лінгво-методичні основи вивчення іменних частин мови у 6-му класі” – розглядається змістовий аспект поняття слова як граматичної одиниці та вивчення іменних класів слів у 6-му класі.

З морфологічного погляду слово розглядається як одиниця-конструкція, найменші значущі частини якої (морфеми) виражають у єдності лексичне та граматичне значення.

Слово як граматична одиниця мови є основним поняттям морфології.

Частини мови розглядаються як лексико-граматичні класи слів, що мають спільні семантичні, морфологічні і синтаксичні ознаки. Семантика слів однієї частини мови є категоріальним граматичним значенням. Для іменників спільне категоріальне значення - предметність, для

прикметників – ознака предмета, для числівників – кількісний вияв предметів, для займенників – ознака узагальненої вказівки на предмет, ознаку або кількість предметів.

Специфіка кожної частини мови повинна підкреслюватися протягом вивчення всієї морфології. Приведення в систему понять, що вивчаються, великою мірою залежить від того, наскільки вчитель зуміє активізувати навчально-пізнавальну діяльність учнів. Осмислити слово як граматичну одиницю мови складніше, ніж поняття про слово як лексичну одиницю. Успіх роботи над засвоєнням граматичних понять залежить передусім від поставленої вчителем мети: початкові, розрізнені знання про кожну частину мови (значення іменника, прикметника та інших класів слів) систематизувати під час вивчення груп і розрядів іменників, прикметників, числівників, займенників; відмінювання; крок за кроком розкривати граматичну природу слова, щоб у свідомості учня дидактичну систему перевести в наукову. Граматичні значення, властиві словам певної частини мови, реалізуються в певній системі їх словоформ за допомогою граматичних засобів.

Під час вивчення частин мови школярі вводять в активний словниковий склад нові лексеми, засвоюють норми української літературної мови.

В основу роботи над вивченням морфології повинен бути покладений принцип послідовного з'ясування теоретичних відомостей морфології з проекцією на теорію синтаксису. Керуючись цим принципом, учитель забезпечить перспективне вивчення систематичного курсу граматики української мови, що посідає центральне місце в науці про мову.

У сучасному шкільному курсі української мови морфологія вивчається на синтаксичній основі. Однак це не означає повного підпорядкування синтаксичних понять засвоєнню морфологічного матеріалу. Зв'язок здійснюється в інтересах не лише морфології, але й синтаксису: у процесі опрацювання морфологічних тем учні повинні засвоїти і ряд синтаксичних відомостей, бо при вивченні частин мови та граматичних форм найлегше опанувати правилами синтаксичної сполучуваності слів. Система роботи, побудована з урахуванням органічних зв'язків морфології та синтаксису, забезпечує глибше засвоєння власне морфологічного матеріалу шляхом розкриття синтаксичної специфіки частин мови, дозволяє під час вивчення морфології ознайомити учнів з багатьма питаннями синтаксису, з найхарактернішими особливостями синтаксичних одиниць.

У шкільній програмі і підручниках частини мови розглядаються в сукупності трьох ознак: лексичного значення, системи форм і функціонування в словосполученні і реченні. Остання з них викликає найбільші труднощі і недостатньо засвоюється учнями. Тому посилення уваги до синтаксичного аспекту частин мови необхідне в інтересах

грунтового засвоєння морфології.

У третьому розділі – “Розвиток пізнавальної активності учнів 6-го класу на уроках української мови” – охарактеризовано систему пізнавальних завдань, їх типологію та методику експериментального навчання.

Основною умовою формування пізнавальної активності є активне самостійне розв'язання учнями пізнавальних завдань. При цьому самостійна діяльність проявляється в кількох різновидах: мнемічній, репродуктивно-варіативній, частково-пошуковій і дослідницькій. Проте тільки в активній самостійній діяльності формуються всі її елементи, усі пізнавальні вміння – пошукові, творчі та організаційні. Тільки в цьому випадку діяльність учня спонукається не вимогами вчителя, а зсередини – усвідомленим мотивом, внаслідок чого здійснюється розвиток його пізнавальних інтересів і діяльність формується як єдине ціле.

У процесі дослідження пошуковий зміст було перетворено в багатомірну систему пізнавальних завдань, яка включала такі типології:

1) за методами і прийомами пошукової діяльності; 2) за мотиваційним потенціалом; 3) за рівнем пізнавальної активності; 4) за видами мислення. Відповідно до запропонованої в дослідженні системи пошукових методів і прийомів визначаються такі види пізнавальних завдань:

- 1) спостереження і прийоми мислительної діяльності (аналіз і синтез; зіставлення; виділення головного; знаходження і пояснення причиново-наслідкових зв'язків; класифікація; узагальнення і систематизація; конкретизація);
- 2) експериментування;
- 3) моделювання;
- 4) формулювання висновків за аналогією;
- 5) висунення гіпотези та її доведення;
- 6) мовний аналіз.

Під час розв'язання завдань поданої вище типології школярі оволодівали найважливішим компонентом навчальної діяльності – основними видами пізнавальних дій, тим самим активно формувалися їх пошукові вміння. Цілеспрямованому розвитку мотивів пізнавальної діяльності сприяла типологія пізнавальних завдань за їх мотиваційним потенціалом (високий, достатній, середній, низький), який встановлюється за допомогою критеріїв, куди належать: а) ступінь вираження змістово-пізнавального суперечливого завдання; б) ступінь визначеності мети завдання; в) рівень активності учнів; г) ступінь відповідності рівня складності завдання рівневі пізнавальної активності школярів.

Типологія пізнавальних завдань за рівнем пізнавальної активності визначала напрям і послідовність формування цієї якості – від нижчих ступенів до вищих, була мірою визначення труднощів різних завдань

пошукового характеру, засобом діагностики пізнавальних можливостей учнів, а також засобом включення завдань до навчального процесу.

Диференціація пізнавальних завдань за видами мислення зумовлена віковими особливостями учнів, які характеризуються різним ступенем становлення абстрактного мислення, типом мислення, що зумовлює неоднаковий рівень засвоєння складного граматичного матеріалу.

На базі перших двох типологій побудовано типології завдань за рівнем пізнавальної активності та за видами мислення.

Отже, система пізнавальних завдань, яка використовувалась у процесі експерименту, характеризується такими основними властивостями:

- а) багатовимірністю, що дозволяє враховувати різноманітні фактори її використання в навчальному процесі, формувати всі компоненти пізнавальної активності;
- б) методичною визначеністю, яка відображає особливості вивчення рідної мови;
- в) цілісністю, зорієнтованою на розвиток усіх компонентів навчання;
- г) органічністю, яка виражається в тому, що кожна підсистема є складовою частиною системи засобів навчання пізнавальної діяльності на уроках української мови і частиною методики формування пізнавальної активності учнів.

У методиці експерименту враховано вимоги до його побудови, що містяться в працях Ю.К.Бабанського, М.О.Данилова, В.І.Загвязинського, І.Я.Лернера, і виконано такі види робіт:

- а) складено завдання для проведення констатуючого і визначення результатів формуючого експериментів;
- б) проведено констатуючі зрізові етапи роботи з метою вивчення рівнів пізнавальної активності учнів та вивчення рівня їх знань, умінь і навичок;
- в) визначено контрольні й експериментальні класи;
- г) розроблено модель експерименту, до складу якої входить система пізнавальних завдань і методика їх використання в навчальному процесі. Подана модель включає понад 200 пізнавальних завдань, які організовані в систему і охоплюють матеріал вивчення іменних частин мови в 6 класі; методичні рекомендації для проведення експерименту; схеми вивчення логічно завершених тем, пам'ятки, таблиці; перелік способів включення пізнавальних завдань у навчальний процес, конструювання пізнавальних завдань і їх диференціації; експериментальну програму.

У формуючому експерименті застосовувалася методика поетапного й опосередкованого керівництва виконанням пізнавальних завдань.

Опосередкований спосіб керівництва пошуковою діяльністю школярів здійснювався переважно на матеріалі системи пізнавальних завдань, за допомогою проблемних методів навчання. Змістовою основою реалізації поетапного способу керівництва була система пізнавальних завдань за

методами і прийомами пошукової діяльності. Засвоєння кожного методу і прийому розподілялося на ряд етапів, співвідносних із системою методів навчання, що відображено в таблиці 1.

У зв'язку з тим, що експериментальна методика складається з взаємопов'язаних компонентів із властивими кожному з них специфічними функціями, процес керівництва пізнавальною діяльністю умовно поділявся на дві складові частини: керівництво формуванням змістово-операційного компонента пізнавальної активності (система провідних знань і способи навчання) і керівництво формуванням пізнавальних мотивів.

У процесі формування змістово-операційного компонента лінгвістичні повідомлення не подавалися в готовому вигляді, а здобувалися в процесі спільної діяльності викладання й навчання, а також у самостійній діяльності школярів. Знання при цьому не відривалися від свого джерела, тому школярі мали змогу простежувати процес формування понять, правил, встановлювати зв'язок між ними, і в разі необхідності, якщо якась ланка в ланцюзі знань випала, вчилися відтворювати її, спираючись на вже набуті навички діяльності.

Мотиваційний компонент пізнавальної активності формувався шляхом розвитку пізнавальної потреби та інтересу на уроках української мови. Психологічною основою формування пізнавальної потреби є усвідомлення суперечності. Для виявлення і загострення протилежних думок, підходів при конструюванні пізнавальних завдань з української мови використовувалися такі способи: а) введення в завдання нових фактів, які неможливо пояснити на основі здобутих учнями знань; б) протиставлення двох суджень про один і той же факт; в) зіставлення фактів, явищ, подібних лише за формою, але відмінних за змістом; г) повідомлення незвичайних, фантастичних фактів, явищ, які суперечать звичайним уявленням; д) спонукання учнів до знаходження допущеної помилки та її виправлення.

Пізнавальний інтерес починається з елементарної допитливості. Потім він може перерости в зацікавленість, а на вищому рівні розвитку – у звичку до систематичної розумової праці. Ця звичка формується системою різноманітних засобів впливу на учня в школі, у позашкільних закладах і в сім'ї.

У процесі експерименту встановлено, що школярі активніше займаються самовихованням навчальних мотивів, якщо цей процес цікавить учителів, батьків, учнівський колектив, коли їм створюють своєрідні “ситуації успіху”.

Важливим мотивуючим фактором у процесі експерименту була також розроблена семибальна система оцінювання результатів навчальної діяльності. Так, “7” балів виставлялось учням, які самостійно виконали

проблемне завдання; “6” балів – за таке ж завдання, виконане під керівництвом учителя, або за частково-пошукове завдання, з яким учень справився самотійно; “5”-ма балами оцінювалися дії репродуктивно-варіативного характеру, що свідчать про глибоке розуміння суті предмета і наявності вмінь, які учень спроможний перенести в частково-змінену ситуацію; “4” бали отримували школярі, котрі добре виконали завдання елементарно-пошукового і мнемічного типу.

Вплив експериментального навчання на рівень знань і розумовий розвиток школярів вивчався шляхом зіставлення результатів, отриманих на завершальному етапі дослідження, з результатами контрольних класів і констатуючих зрізів, які були проведені на початку дослідного навчання. Для визначення рівнів пізнавальної активності учнів було вибрано два взаємодоповнюючих підходи : ступінь готовності до засвоєння навчального матеріалу різними методами навчання і якість виконання пізнавальних завдань. Діагностуючими навчальними матеріалами для експериментального навчання були нами запропоновані диференційовані пізнавальні завдання на застосування методів пошукової діяльності, розраховані на різний рівень пізнавальної активності : дослідницький, частково-пошуковий, репродуктивно-варіативний.

Результати констатуючого етапу дослідження свідчать, що більшість учнів не володіє достатньою мірою пошуковими вміннями, виконує завдання на нижчих рівнях пізнавальної активності; а якщо й володіє різноманітними методами і прийомами пізнавальної діяльності , то по-різному: краще - методами спостереження, експериментування, а гірше виконує завдання на висунення й доведення гіпотези; спостерігається велика відмінність між рівнями пізнавальної активності. Це свідчить про те, що без цілеспрямованого спеціального навчання пошукові вміння формуються повільно або взагалі не формуються.

Зрізові роботи заключного етапу дослідження в експериментальних класах показують значний ріст рівня пошукових умінь, про що свідчать діаграми.

Аналіз отриманих результатів свідчить, що в учнів експериментальних класів успішніше, ніж в учнів контрольних, формуються ті якості, які визначають їх пізнавальну активність у процесі навчання. Швидше формуються в них уміння застосовувати пошукові методи, здійснювати пізнавальну діяльність. Показовим є також підвищення пізнавального інтересу до уроків рідної мови, тоді як в учнів контрольних класів ставлення до навчального предмета практично не змінюється.

Ефективним засобом розвитку пізнавальної активності учнів є багатогранна система пізнавальних завдань, спрямованих на формування основних компонентів повноцінної навчальної діяльності.

Багатогранна система пізнавальних завдань повинна включати їх типології, побудовані на основі : а) узагальнених методів і прийомів пошукової діяльності; б) освітніх цілей вивчення предмета і критеріїв , що визначають рівень мотиваційного потенціалу пізнавальних завдань; в) рівнів пізнавальної активності школярів у процесі вивчення іменних частин мови в 6 класі. У цьому випадку вона забезпечує цілеспрямований розвиток основних компонентів діяльності навчання і поетапність формування пізнавальної активності учнів.

Керівництво пошуковою діяльністю школярів повинно бути органічною частиною діяльності викладання і забезпечувати варіативне включення пізнавальних завдань у навчальний процес.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми формування пізнавальної активності на уроках української мови. Важливим напрямом подальшого вивчення проблеми є дослідження шляхів формування пізнавальної активності в процесі вивчення інших частин мови, що дасть змогу побудувати цілісну систему розвитку пізнавальної активності при вивченні морфології.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях:

1. Школа майбутнього // Дивослово.-1998.-№ 1.-С.47-49.
2. Розвиток пізнавальної активності учнів // Рідна школа.-1999.-№ 4.-С.45-47.
3. Пізнавальна активність учнів на уроках української мови // Рідна школа.-2000.-№ 2.-С.25-26.
4. Гра на уроках української мови // Тези виступу на Всеукраїнській міжвузівській науково-практичній конференції “Проблеми організаційних форм уроків мови та літератури в сучасній школі”.-Київ.-1999.- С. 24-31.
5. Вивчення іменних частин мови у 6 класі // Тези виступу на Всеукраїнській науковій конференції “Українська мова в освіті”.-Івано-Франківськ.-1999.

Анотація

Готра Н.В. Формування пізнавальної активності учнів на уроках української мови у 6-му класі (на матеріалі вивчення іменних частин мови).- Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.02 – теорія і методика навчання (української мови).- Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова, Київ, 2000. У дисертації розглядаються дидактичні і методичні аспекти формування пізнавальної активності школярів, визначається зміст пошукової

діяльності та рівень пізнавальної активності учнів, викладається концепція формування пізнавальної активності учнів на уроках української мови.

Основою цієї концепції є використання системи пізнавальних завдань, яка включала такі типології: 1) за методами і прийомами пошукової діяльності; 2) за мотиваційним потенціалом; 3) за рівнем пізнавальної активності; 4) за видами мислення.

Відповідно до запропонованої в дослідженні системи пошукових методів і прийомів визначено такі види пізнавальних завдань: 1) спостереження і прийоми мислительної діяльності (аналіз і синтез; зіставлення; виділення головного; знаходження і пояснення причинно-наслідкових зв'язків; класифікація; узагальнення і систематизація; конкретизація); 2) експериментування; 3) моделювання; 4) формулювання висновків за аналогією; 5) висунення гіпотези та її доведення; 6) мовний аналіз.

Ключові слова: пізнавальна активність; рівень пізнавальної активності; система пізнавальних завдань; пошукова діяльність; методи і прийоми пошукової діяльності; іменні частини мови.

Аннотация

Готра Н.В. Формирование познавательной активности учащихся на уроках украинского языка в 6-м классе (на материале изучения именных частей речи). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения родному (украинскому языку). - Национальный педагогический университет им. М.П.Драгоманова, Киев, 2000.

В диссертации исследуется формирование познавательной активности учащихся на уроках украинского языка в процессе изучения именных частей речи на материале системы поисковых заданий. В результате исследования выявлен уровень познавательной активности учащихся, определено поисковое содержание, дана характеристика типологии познавательных заданий, предложена и экспериментально проверена система познавательных заданий и методика их применения в учебном процессе с целью формирования познавательной активности.

К основному содержанию поисковой деятельности вошли: система целей обучения родному языку разных уровней и система поисковых методов и приемов, составляющих основу формирования организационно-процессуального компонента познавательной активности.

В диссертационном исследовании поисковая деятельность рассматривается как поэтапный процесс перехода главным образом в

сотрудничестве с учителем от выполнения репродуктивных, неактивных действий к творческим, активным.

К поисковому содержанию введены также обобщенные методы и приемы умственной деятельности как основа для формирования умений осуществлять познавательные действия, а именно: наблюдение (оно охватывает ряд важных умственных приемов: анализ и синтез, сопоставление, обобщение, классификацию и др.), экспериментирование, моделирование, выдвижение и обоснование гипотезы, формулирование выводов по аналогии.

К системе познавательных заданий включено несколько типологий, базирующихся на разных подходах: по методам и приемам поисковой деятельности, по их мотивационному потенциалу, по видам мышления и уровню познавательной активности учащихся.

Основной функцией познавательных заданий, систематизированных по методам и приемам поисковой деятельности, является усвоение обобщенных творческих умений и формирование способностей осуществлять эту деятельность.

Типология познавательных заданий по их мотивационному потенциалу должна способствовать системному формированию познавательных мотивов учащихся.

Названные типологии и соответствующие им группы познавательных заданий представляют собой содержательную основу общей системы. Кроме дидактических характеристик, эти типологии отображают также методические особенности системы, воплощенные в структуру методов и приемов поисковой деятельности и в содержание заданий разных видов. Варианты основного состава системы подобраны с учетом познавательной активности учащихся и типов их мышления.

Система познавательных заданий и система методов обучения, применяющихся в исследовании, представляют собой дидактико-методическое единство, дающее возможность реализовать деятельный, проблемный, дифференцированный, индивидуальный и структурно-системный подходы к формированию познавательной активности.

В соответствии с методами и видами деятельности определено три уровня развития познавательной деятельности, которые соответствуют степеням овладения познавательными умениями: минимальный (репродуктивно-вариативный), при котором учащимся необходима непосредственная помощь учителя, т.е. они фактически остаются пассивными; средний (частично-поисковый), при котором школьникам необходима помощь учителя в виде его указаний, т.е. их активность возрастает при минимальной помощи учителя; оптимальный (творческий), при котором ученики владеют познавательными умениями

настолько, что могут выполнять задания без помощи учителя, т.е. они самостоятельно активны.

Таким образом, эффективным средством познавательной активности учащихся является многогранная система познавательных заданий, направленных на формирование основных компонентов полноценной учебной деятельности. Эта система познавательных заданий должна включать их типологии, базирующиеся на основе:

- а) обобщенных методов и приемов поисковой деятельности;
- б) образовательных целей изучения данного предмета и критериев, определяющих уровень мотивационного потенциала познавательных заданий;
- в) уровней познавательной активности учащихся в процессе изучения именных частей речи в 6-м классе.

В этом случае она обеспечивает целенаправленное и взаимосвязанное развитие основных компонентов деятельности обучения и поэтапность формирования познавательной активности. Руководство поисковой деятельностью учащихся должно быть органической частью преподавания и обеспечивать вариативное включение познавательных заданий в учебный процесс, их решение на разных уровнях познавательной активности, поэтапное овладение школьниками всеми компонентами поисковой деятельности и адекватная ее оценка учителем в соответствии с достигнутым уровнем активности в обучении.

Ключевые слова: познавательная активность, уровень познавательной активности, система познавательных заданий, поисковая деятельность, методы и приемы поисковой деятельности, именные части речи.

Annotation

N.V. Gotra “ Forming of cognitive pupils activity on the Ukrainian language lessons in the 6-th form (on the base of studying the substantivized parts of speech)”.- Manuscript.

Dissertation applied for receiving of a candidate of pedagogical sciences. Field of specialization 13.00.02 – theory and methodic of Ukrainian language teaching. Kyiv National Teachers Training University after M.P.Dragomanov, 2000.

In dissertation are considered didactic and methodic aspects of forming cognitive pupils activity and its level, the matter of cognitive activity is determined and the conception of forming cognitive pupils activity on the Ukrainian language lessons is expounded.

The base of this conception is the usage of a cognitive tasks system which include such typologies:

- 1) according to the methods and ways of mental activity;
- 2) according to the motivational potential;
- 3) according to the level of cognitive activity;
- 4) according to the kinds of thinking.

According to the system of cognitive methods and ways which was proposed in the investigation such kinds of cognitive tasks were determined:

- 1) observation and ways of mental activity (analysis and synthesis; comparison; distinguishing of main and minor things; finding and explaining of cause and effect connections; classification; generalization and systematization; concrete definition);
- 2) experimental work;
- 3) modeling;
- 4) forming the conclusions by analogy;
- 5) suggesting the hypothesis and giving arguments for it;
- 6) language analysis.

Key words: cognitive activity; the level of cognitive activity; the system of cognitive tasks; searching activity; substantivized parts of speech; methods and ways of searching activity.